

DE MENSELIJKE MAAT EN DE GEVANGENISSTRAF

Hans Barendrecht

1 INLEIDING

Het strafrecht is er voor de mens. Zo ook de gevangenis. Het is niet andersom. Dat klinkt zo vanzelfsprekend. De vraag is of dat ook zo is in de praktijk van alledag. Ik ben inmiddels bijna 30 jaar werkzaam binnen het strafrecht. Eerst op het gerechtshof Den Haag als secretaris strafzaken en nu alweer ruim 25 jaar binnen gevangenissen en tbs-klinieken. Van juristerij naar de praktische kant dus. Van de mens als verdachte naar de mens als veroordeelde. Van de mens *in* de samenleving naar de mens *buiten* de samenleving. Van de mens vechtend voor behoud van zijn vrijheid naar de mens die zich beroofd ziet van zijn vrijheid. Daar, in die onvrije plaats, kom ik graag en veel. Het is mijn werk. Maar eigenlijk meer dan dat, het is een heilig moeten. En ook al is dat voor de gevangene slechts een kort en vluchtig moment, het is toch even een vrijplaats in een onvrij dagritme van het gevangenisleven. Het is niet goed dat een mens alleen is. Dat geldt ook voor gevangenen. Want gevangenen zijn *mensen*.

Vooraf een bekentenis. Ik vond het verdraaid lastig mijn draai te vinden voor deze bijdrage. Het is geen promotiestuk voor het werk dat ik mag doen met zeventienhonderd collega's. Het leggen van de meetlat van de menselijke maat langs het gevangenisbeleid van de afgelopen jaren was haalbaar noch realistisch. Het zou te veel tijd vragen. Het intrigeerde me daarentegen wél. Maar ik voelde ook een zekere mate van verlegenheid of terughoudendheid. 'Nederland is het land met de hoogste dichtheid van rechters', zeg ik wel eens bij spreekbeurten. We hebben 17 miljoen rechters, een-op-een dus. Over misdaad hebben we snel ons oordeel gereed. Die verlokking is er ook ten aanzien van het gevangeniswezen. Kritiek leveren is relatief gemakkelijk. En met een beroep op de menselijke maat kan het alleszins redelijk en gewichtig klinken. Maar hier stuit ik op een gordiaanse knoop: de gevangenis kan niet menselijk zijn. Het druist in tegen het meest fundamentele van de mens: vrij zijn. En tegelijk: onze samenleving kán niet zonder een gevangenis. Het lijkt een noodzakelijk kwaad. Daarin ben ik dus een realist (en geen abolitionist). En om het rond te maken: ik heb in de loop der jaren dat ik over de vloer mag komen, het nodige respect gekregen voor mensen die in de gevangenis werken en hun vak

verstaan. Dat maakt me terughoudend om kritiek te leveren. En zo vond ik al zoekend in het doolhof van de vele gedachten de uitgang naar een *mijmerende* opzet van mijn artikel. Het is beschouwend, bespiegelend, bezinnend, peinzend en misschien hier en daar ook wel eens wat dromerig.

En toen ik nog eens de welkomstboodschap op de website van Mens en Strafrecht las, dacht ik het bewijs rond te hebben om mijmerend te schrijven. Want:

‘Mens en Strafrecht biedt tegenwicht aan de stoere en repressieve taal van politiek, media en burger over criminaliteit en straffen. Door middel van opiniestukken, interviews en lezingen willen wij het grote publiek informeren over de realiteit en complexiteit van strafrecht en criminaliteit, en zoveel mogelijk mensen bewust maken van de gevolgen van méér en zwaarder strafrecht.’

2 EMOTIE EN OPINIE

‘Het grote publiek informeren’. Dat is een bijzonder belangrijke missie van Mens en Strafrecht. Informeren is een groot onderdeel van mijn werk. Podium en publiek zijn divers en variëren van ondernemers, vermogensfondsen en media tot politici, predikanten, penitentiair personeel en tieners van de plaatselijke dorpskerk. De bedoeling is steeds hetzelfde: detentie dichterbij de mens brengen. Het is de reis van emotie naar opinie. Natuurlijk roept misdaad emotie op. Het zou vreemd en verontrustend zijn als dat niet het geval zou zijn. En alleen daarom al moet er worden gereageerd op misdaad. Meer concreet: moet de mens die dat op zijn geweten heeft ter verantwoording worden geroepen. Maar als emotie de *enige* raadgever is van de reactie, dan is zij aanklager en rechter tegelijk. Dat is een onmogelijke en onvruchtbare dubbelrol. Het principe van oog om oog, tand om tand – dat een evenredigheidsprincipe is! – wordt al snel disproportioneel opgerekt tot bijvoorbeeld ‘opsluiten en de sleutel weggooien’. Feitelijk is dit ‘de doodstraf door versterving’. Dat is aangrijpend. Verder is het een feit van algemene bekendheid dat opsluiten evenmin een duurzame vrede brengt. Het slachtoffer zal op een dag de dader weer ‘vrolijk en vrij’ buiten rond zien lopen. Dat is intens pijnlijk, zeker als de gevolgen van de daad onherstelbaar zijn. We moeten hoe dan ook niet de illusie koesteren dat tralies mensen zullen veranderen. Mijn punt is: straf en strafrecht moeten we niet overvragen.

3 MENSBEELD EN STRAFRECHT

Al mijmerend over emotie en opinie poept als vanzelf de vraag op naar de idee of ideeën áchter het strafrecht. Hoe kijken we naar de samenleving en van welk mensbeeld gaat men daarbij uit? Ik kan me zo voorstellen dat diverse bijdragen in deze bundel daar óók op ingaan. De kans dat ze daarbij ook de gereformeerde strafethiek meenemen, acht ik wat kleiner. En laat die laatste nu juist – min of meer – de mijne

zijn. Daarom breng ik ze alle drie hieronder kort in beeld. Ik maak daarbij dankbaar gebruik van de scriptie *Bestaansrecht van sancties*¹ van Ruben Aksay, docent en promovendus straf(proces)recht aan de Radboud Universiteit. Achtereenvolgens schets ik de klassieke richting, de moderne richting en ten slotte de gereformeerde richting.

3.1 *Klassieke richting*

De mens is in deze visie heerszuchtig, op zichzelf gericht en geneigd tot ontbinding. Dat laatste is een natuurkundige allegorie. Het gaat om de ontbinding van moraal en maatschappelijk gedrag. Omdat mensen nu eenmaal zo zijn én met elkaar moeten samenleven, zijn er regels nodig. De consequentie daarvan is dat iedereen wat van zijn vrijheid inlevert. Dit is een sociaal contract en geldt voor iedereen. De staat ontleent daaraan zijn recht om te straffen. De basis daarvoor moet in wetten zijn vastgelegd (legaliteit). Binnen deze richting worden wel twee hoofdtheorieën onderscheiden: de absolute en de relatieve theorie. De

absolute theorie stelt vergelding centraal. Er móét worden gestraft. Er is geen ander doel dan de dader terug aandoen wat hij de ander heeft aangedaan. Er is hierbij ook ruimte voor wrede straffen, zij het niet als automatisme. Vertegenwoordigers van deze theorie zijn onder meer Kant en Hegel. De relatieve theorie wil dat de straf een voorkóemde functie heeft, zowel naar de veroordeelde (speciale preventie) als naar de samenleving (generale preventie). Deze theorie past bij de Italiaanse filosoof en politicus Beccaria (1738-1794).

3.2 *Moderne richting*

In de moderne richting is de criminele mens *abnormaal*. Hij wijkt af van de rest. De staat heeft voor de samenleving een beschermende taak. In tegenstelling tot wat men binnen de klassieke richting veronderstelt, heeft de mens volgens vele vertegenwoordigers van de moderne richting geen vrije wil. Crimineel gedrag kan voortkomen uit endogene (lichamelijke en psychische) en/of exogene (opvoeding, woonplaats, etc.) factoren. Er zijn verder verbeterlijke en onverbeterlijke criminelen. Het recht tot straffen ligt bij de staat. Dat is een natuurlijk gegeven (en niet een uitvloeisel van een verdrag). Het doel om te straffen is preventie van misdaad. Dit kan door waarschuwing, verbetering en verwijdering. Het gaat dus niet om pure vergelding. Het wrange hierbij is dat een straf wel (noodzakelijkerwijze) met onverdiend leed gepaard kan gaan. Namen die onder deze richting zijn te scharen, zijn die van de Nederlandse jurist Gerard Anton van Hamel (1842-1919) en de Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso (1835-1909).

1 R. Aksay, *Bestaansrecht van sancties; een onderzoek naar de grondslagen en doelen van sancties volgens de gereformeerde strafethiek, vergeleken met de klassieke en moderne richting* (masterscriptie Strafrecht, Erasmus Universiteit Rotterdam), juni 2018.

3.3 Gereformeerde richting

In de gereformeerde strafethiek² is de mens een schepsel van God. Door God ongehoorzaam te zijn (zondeva) heeft de mens zijn vrije wil om *God* te gehoorzamen verloren. Dit verklaart een zondige natuur. Tegelijk is dit geen vrijbrief om er individualistisch op los te leven. De wetten van God – met als centrale wet de decaloog, de tien geboden – staan in de Bijbel en regelen niet alleen een verticale verhouding (tussen God en de mens), maar ook een horizontale verhouding (tussen de mensen onderling). De historische kruisdood van Jezus heeft vergeving gebracht. De relevantie van de tien geboden met betrekking tot de horizontale verhouding blijft voluit relevant. De overheid heeft – als dienaar van God – het recht (volgens sommigen: de plicht) tot straffen, op basis van een wettelijke grondslag. Centraal staan de vergelding en de gerechtigheid. Sommigen beschouwen vergelding als evenredige leedtoevoeging, anderen, zoals Herman Bianchi (1924-2015), als het brengen van herstel.

4 HETERDAAD EN BARMHARTIGE GERECHTIGHEID

Tijdens het schrijven betrapte ik me op heterdaad dat ik eigenlijk niet zo goed weet hoe mijn protestantse voorvaders en denkers aankeken tegen de gevangenisstraf.³ De legitimatie van straf staat buiten kijf. Die is inherent aan de vergelding. De gerechtigheid vraagt dat. Een zeer interessant punt hierbij is de impact van het strafproces tegen Jezus met de kruisdood als gevolg. ‘Wel zullen wij, sinds Christus verzoenend onze straf droeg als christenen ook de straf in ons menselijk recht in een heel nieuw licht moeten gaan zien’, zoals Brillenburg Wurth schrijft.⁴ Met andere woorden, wat betekent die boventijdelijke, goddelijke vrijspraak⁵ van crimineel en zondig gedrag voor de onderlinge relatie van de mens in het leven van alledag?

Toen ik ruim 25 jaar geleden begon met mijn werk was één van mijn frustraties wel dat ik van geloofsgenoten regelmatig de vraag kreeg: wat vindt u van de doodstraf? De gedachte daarachter ligt voor het oprapen: er wordt te licht gestraft. En de vraag was niet óf er een gevangenisstraf zou moeten zijn, maar of de jaren niet verdubbeld zouden moeten worden en het gevangenisregime niet soberder zou

2 Zie E.F. Stamhuis, *Protestantse bijdragen aan het Nederlandse strafrechtsdenken sinds 1880*, Vrije Universiteit Amsterdam 1988.

3 In W.H. Velema, *De rechtvaardiging van de straf; een ethische benadering*, Amsterdam: Bolland 1978, gaat het meer over de legitimatie om burgers te straffen op grond van argumenten die ontleend zijn aan de Bijbel. Vgl. ook G. Brillenburg Wurth, *De straf, haar ethisch en psychologisch aspect*, Kampen: J.H. Kok 1956.

4 Brillenburg Wurth 1956, p. 68.

5 Deze vrijspraak is alomvattend. Het betreft crimineel gedrag én zondig gedrag. Deze twee hoeven niet noodzakelijkerwijze samen te vallen. Wat zonde is, wordt bepaald door de goddelijke wet in de Bijbel. Zondig is niet alleen zichtbaar gedrag (dat de ander of zichzelf schade toebrengt), maar omvat ook (onethische) gedachten.

moeten. Praktisch vertaald, een langjarig water-en-brooddieet. Deze gedachte lag lange tijd ook achter het penitentiaire systeem. Ik kom daar zo op terug. Eerst wil ik nog wat delen met u over het taaie begrip gerechtigheid. Ik liep daarin wat vast, maar vond in Calvijn een prima advocaat om een helder statement te formuleren.

Calvijn en het calvinisme worden doorgaans opgevoerd als men vindt dat Nederland nog wat last heeft van oude en achterhaalde ideeën. Maar zijn ideeën over de onderlinge menselijke verhoudingen in geval van onrecht vind ik een fantastische verrijking voor de menselijke maat. Het komt erop neer dat hij zegt: als jou onrecht is aangedaan, besef dan wel dat jouw onrecht tegen God door Hemzelf vergeven is. En verder: ieder mens is een kostbaar schepsel van God. De consequentie daarvan is dat je (houding) vergevingsgezind moet zijn. Dat dit lastig is, begrijpt Calvijn ook wel. Maar besef dan ook goed wat het God gekost heeft om jou te vergeven.⁶ Deze kostprijs verwijst dan naar Jezus, de Zoon van God.⁷ Intussen besef ik natuurlijk ook wel dat het velen niet meer gegeven is boven zichzelf uit te geloven. Maar deze grondhouding is te mooi om hier onvermeld te laten. Ik ontdekte in het lezen van de filosoof en jurist Herman Dooyjeweerd⁸ dat gerechtigheid en vergelding niet alleen maar neerkomen op (reagerend) terugkijken naar het verleden (de daad), maar juist ook een barmhartige hand vragen naar de toekomst. En zo ontstond binnen Gevangenezorg Nederland het begrip *barmhartige gerechtigheid* als kernwaarde.

Wat me hierin aanspreekt, is dat de straffende en de helpende hand niet tegen elkaar uitgespeeld worden. Gerechtigheid kijkt terug én vooruit. Het vraagt als vanzelf om een herstelgerichte houding, waarmee zowel dader als slachtoffer en samenleving verder kunnen. Alle onrecht met de mantel der liefde bedekken zou naïef zijn. Het degradeert de waarde van de menselijke maat. Het zou slachtoffers enorm tekortdoen. Er moet worden bestraft. Maar hoe? En hoe zit het dan met de gevangenisstraf? Hier voel ik ongemak en de beperking van de menselijke mogelijkheden. Want, gevangenen zouden we eigenlijk niet nodig moeten hebben. Maar we kunnen niet zonder! Dat is de confronterende realiteit.⁹

5 ONS PENITENTIAIR SYSTEEM, RECLASSERING EN VRIJWILLIGERS

Gevangenen zijn er sinds mensenheugenis. Was het niet om te straffen, dan wel om iemand uit te schakelen of te dwingen een boete te betalen. Ook werd de

6 Het leven van Jezus is de overgang van het Oude naar het Nieuwe Testament in de Bijbel. De consequenties voor een strafrecht worden verschillend beoordeeld. Het meest scherp wordt dat zichtbaar bij de doodstraf: voor de een daardoor volstrekt achterhaald, voor de ander niet.

7 J. van Eck, *God, mens, medemens. Humanitas in de theologie van Calvijn*, Franeker: Van Wijnen 1992 (zie m.n. p. 131 en 132).

8 Zie voor zijn strafrechtsgedachten, Stamhuis 1988, p. 50-62; zie verder www.christelijkefilosofie.nl/.

9 Ik laat hier rusten de (toekomstige) onbegrensde mogelijkheden van technologie. Dit is fascinerend. Ook hier zal de vraag naar de menselijke maat zeker een rol spelen. Is bijvoorbeeld 24 uur per dag kunnen worden gezien/gehoord ethisch juist?

gevangenis gebruikt om iemand tijdelijk vast te houden in afwachting van zijn straf. Wat zou het worden: verbanning, lijfstraf of doodstraf?

Gevangenisstraf als zelfstandige straf is een vrucht van de Verlichting en de Franse Revolutie. Hij verving de lijfstraffen. Die waren niet mals. Denk aan de roede en stok- en zweepslagen, brandmerken en de schandpaal. Daarvoor kende men vanaf de zestiende eeuw ook wel de correctiehuizen. Werkstraffen zouden mensen genezen van misdadige neigingen. Beroemd zijn het Rasphuis en het Spinhuis in Amsterdam (1596). Het raspen van hout (voor de verfindustrie) was voor de mannen en het spinnen voor de vrouwen. Het ging om rehabilitatie, maar het had ook veel weg van 'slavernij', want er was in die tijd een gebrek aan arbeidskrachten en de lonen in de huizen waren niet marktconform. Een bekende hervormer uit die tijd was Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1590). Zijn bekendste publicatie is ongetwijfeld *Boeventucht*.¹⁰

Onder invloed van de Verlichting rijpte de overtuiging dat gezamenlijke opsluiting toch ook niet zo'n bijster goed idee was. Niet zelden kwamen gevangenen slechter uit de gevangenis dan ze erin waren gekomen. De vervolgstap was de eenzame opsluiting, het cellulaire stelsel. De Weteringschans in Amsterdam was de eerste cellulaire gevangenis in Nederland en opende in 1850 haar deuren. Dit is eufemistisch uitgedrukt natuurlijk, want de deuren gingen juist dicht, een voor een. De verwachting was dat eenzame opsluiting tot inkeer zou leiden. Vandaar ook de intrede van het begrip penitentiare inrichting. Het ging om penitentie, om boetvaardigheid. De oogst was zeer schraal. Het model was repressief (geen onderling contact van gevangenen) en werd als moralistisch gezien.¹¹

In 1920 deed het gemeenschapsregime weer zijn intrede in onze gevangenissen. Ook werd er meer ingezet op resocialisatie. Hieronder zal ik daar wat meer op ingaan. Voor wat betreft het gevangeniswezen nu kan worden gezegd dat het gemeenschapsregime nog steeds de basis vormt. Dat betekent dus dat men leeft en werkt in groepen. Tegelijk heeft iedere gevangene zijn eigen cel. Vanaf 2004 werd, onder druk van het cellentekort, celdeling ingevoerd, waarbij twee gevangenen een cel moeten delen. De gevangenis in Lelystad heeft een afdeling waarbij zelfs zes gevangenen met elkaar een cel delen.

10 D.V. Coornhert, *Boeventucht* (naar de druk van 1587 uitgegeven en van commentaar voorzien door A.J. Gelderblom, M. Meijer Drees en een werkgroep van Utrechtse neerlandici), Muiderberg: Coutinho 1985. Zie ook G. de Jonge, *Strafwerk. Over de arbeidsoverhouding tussen gedetineerden en Justitie* (diss. Maastricht), Breda: De Papieren Tijger 1994.

11 Over deze ontwikkelingen uitgebreid H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum 1990.

Min of meer parallel aan de herintrede van het gemeenschapsregime (1920) kwam er ook meer aandacht voor het betrekken van de samenleving bij het reclasseren van gevangenen. In de overheidsbegroting komt vanaf 1905 ook de post ‘reclassering’ voor. Toen was het bedrag f 5000. Voor 2021 is dat € 250 miljoen. Vanaf 1823 was reclassering een private aangelegenheid en zij werd dus bijna een eeuw lang zonder subsidie uitgevoerd door ‘Het Nederlands Genootschap ter zedelijke verbetering van gevangenen’. In de (verzuilde) samenleving na 1920 nam de aandacht voor zorg aan gevangenen dus toe. Zo ontstonden onder andere de Katholieke Reclaseringsvereniging en de Protestants Christelijke Reclaseringsvereniging. Bij de uitvoering van het reclasseringswerk was plaats voor het nodige aantal vrijwilligers. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit langzaam maar zeker. Het helpen van mensen werd meer en meer gezien als een *professie*, waarvoor een studie (maatschappelijk werk) nodig was. De vrijwilligers belandden op de reservebank. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw fuseerden de diverse organisaties tot wat nu ‘de reclassering’ is.¹² Intussen is er voor vrijwilligers weer volop ruimte om actief mee te spelen op het penitentiaire speelveld. Vanaf 1997 ontstond de NJO-regeling voor vrijwilligersorganisaties.¹³ Zo kregen ze de mogelijkheid om buiten de reguliere bezoektijden voor familie gevangenen te bezoeken via een vrijwilliger. Zo’n vijftig organisaties hebben deze NJO-erkenning. In totaal zijn er circa vierduizend vrijwilligers actief. De meest recente ontwikkeling is een naar elkaar toe bewegen van de formele zorg (de reclassering) en de informele zorg (vrijwilligersorganisaties). Dit proces is geïnitieerd door de overheid, als opdracht aan de reclassering. Na een onderzoeksperiode heeft de reclassering er uiteindelijk voor gekozen om aan te sluiten bij het bestaande vrijwilligersnetwerk en niet zelfstandig vrijwilligerswerk te gaan organiseren. In april 2020 is een convenant gesloten tussen de reclassering en Exodus en Gevangenezorg Nederland.

Het is een ontwikkeling waarin de menselijke maat naar mijn overtuiging meer gezicht kan krijgen. Uit diverse onderzoeken blijkt dat de grote waarde van vrijwilligers bestaat in het feit dat ze niet tot ‘het systeem’ behoren. Voorts doen ze het vrijwillig, dat wil zeggen: onbetaald. Ze zijn het gezicht uit de vrije samenleving en een duidelijk bewijs dat niet iedereen de gevangene heeft afgeschreven. Dit signaal is uitermate belangrijk. Het kan het verschil uitmaken tussen ‘je straf uitzitten’ en je straftijd vruchtbaar maken en werken aan een nieuwe toekomst. Het meest fundamentele dat vrijwilligers brengen, is *vertrouwen*. ‘Het leven kán anders en ik tel nog steeds mee als mens.’

12 De Nederlandse reclassering bestaat feitelijk uit drie organisaties, namelijk de reclassering van het Leger des Heils (10%), de verslavingsreclassering (30%) en Reclaserings Nederland (60%).

13 Niet-Justitiegebonden Organisatie; zie onder meer www.dji.nl/justitiabelen/volwassenen-in-detentie/reintegratie/samenwerking-met-netwerkpartners/toegang-tot-de-pi.

7

EEN DAG UIT HET LEVEN VAN EEN GEVANGENE

‘Goedemorgen, hier is Hans. Welkom in deze inrichting voor volwassen gedetineerden. Ik ga jullie een dagje meenemen om te kijken hoe het is in deze inrichting en het is tijd om ze wakker te maken om naar de arbeid te gaan. (...) ‘Goedemorgen, goed geslapen kerel?’ – ‘Ja. Mag ik gaan douchen?’ ‘Ja, ga lekker douchen kerel, ga je gang.’

We zijn nu bij de arbeid. We hebben diverse werkzaamheden bij justitie, zoals poedercoating, houtbewerking en diverse inpakwerkzaamheden. Ik ga jullie nu een stuk laten zien van de textiel. Daarin leren de jongens vaardigheden die ze straks, als ze vrijkomen, kunnen gebruiken. We zijn nu op de luchtplaats waar de jongens een uur naar buiten gaan, en dat gebeurt op vaste tijden en in vaste groepen.

Naast het luchten hebben de gedetineerden ook recht op één keer per week bezoek. Tijdens het bezoek zijn er strikte regels, zowel voor de gedetineerden als voor bezoekers. Gedetineerden hebben recht op twee uur sport in de week. Ze kunnen kiezen uit fitness of uit zaalsport. Voor wie wil is hier een ruimte om je geloof te belijden en dat door middel van een geestelijke verzorger zoals een dominee, een humanist, een pastoor of een imam. (...)

We zijn hier bij het re-integratiecentrum. Hier kunnen jongens afspraken maken om eventueel dingen te regelen voor terugkeer in de maatschappij. (...) ‘Dag Thijs, fijne avond, eet smakelijk! Je hebt straks nog avondrecreatie.’ Nou, Thijs heeft nog avondrecreatie vanavond vanwege goed gedrag en de rest gaat er om vijf uur achter.¹⁴

Door mijn werk heb ik wereldwijd vele gevangenen vanbinnen mogen zien en met veel gevangenen gesproken. Nederland doet het zo slecht nog niet. En met enige dank en trots durf ik wel te zeggen dat Nederland gewoon een degelijk en fatsoenlijk systeem heeft, zowel de strafrechtspraktijk als het penitentiaire stelsel. Gedachten aan een werkbezoek aan Afrika doen me nog steeds huiveren. Daar sprak ik gevangenen die jarenlang in voorarrest zaten, zonder dat ze een aanklacht hadden. Hun onderkomen was allesbehalve schoon. Juridisch en praktisch ver onder de menselijke maat. Nu weet ik natuurlijk ook wel dat je de situatie in Nederland niet moet gaan beoordelen aan de hand van landen waar de situatie veel slechter is, zeker als het welvaartspeil totaal verschillend is. Maar toch, het kan geen kwaad om je zegeningen zo af en toe te tellen. Het voert te ver om in dit artikel verder uit te weiden over de internationale positie van het Nederlandse gevangeniswezen. Wie geïnteresseerd is, zou bijvoorbeeld het boek *Howardreizen* van Tom Vander Beken kunnen lezen.¹⁵ Wie geïnteresseerd is in beelden waarop de menselijke maat verdrongen is door het recht van de sterkste, kan terecht bij een link.¹⁶

14 Dit is de tekst bij een DJI-video; zie www.dji.nl/documenten/videos/2019/05/01/hoe-ziet-een-dag-in-de-gevangenis-of-huis-van-bewaring-eruit.

15 T. Vander Beken, *Howardreizen. De rol van de gevangenis in Europa*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2015.

16 Zie www.trending.nl/videos/top-10-gevaarlijkste-gevangenis-ter-wereld/. Natuurlijk zijn er ook voorbeelden van het andere uiterste: <https://fhm.nl/chillste-gevangenis-ter-wereld/>. Maar een gevangenis blijft wat het in de kern is: vrijheid inleveren.

Kan het niet beter? Zeker. Ik citeer veel en graag de nuchtere quote van een van de eerste bajesdirecteuren die me 25 jaar geleden zijn vertrouwen gaf toen ik mijn 'handel in de menselijke maat' aanbood. Hij heette Joop de Goede. Zijn quote? 'De pest van de goede is dat het altijd beter kan.' Prachtig toch? Het is de grondhouding van: niet achteroverleunen, maar kijken hoe het beter kan.

Wat ik in dit verband ook graag gezegd wil hebben, is mijn waardering en respect voor mensen die hun vak verstaan in de bajes. Ga er maar aan staan: dagelijks werken met en voor gasten die liever niet gebruik maken van het afgedwongen gratis vol pension. Je privéruimte is maximaal 10 m². Je deur wordt op slot gedaan. Je leeft met meerderen op een en dezelfde afdeling. Het is dagelijks onrustig. Wie kun je vertrouwen? 60% van de gevangenen heeft een psychische stoornis, 50% een verslaving en 45% is licht verstandelijk beperkt.¹⁷ Het zijn geen doorsneeklanten zoals een hotel die heeft. De veelgehoorde vergelijking met een hotel heeft trouwens de diepgang van een surfplank. Ooit een hotelkamer gezien die aan de binnenkant van de deur geen klink heeft? Veelzeggend beeld! In die context werken vraagt ogen van voren en van achteren. Vraagt alertheid. Vraagt gezag.

Ik zoek hier ook naar de menselijke maat. Maar ik aarzel. Want die menselijke maat is denk ik niet eenzijdig. Die mag ook worden gevraagd van gevangenen. Jaren geleden hoorde ik de directeur van het befaamde Noorse gevangenseiland Bastøy¹⁸ een mooie uitspraak doen: 'Wij vragen respect van de gevangenen, maar wij moeten dat als eerste geven. Dan mogen wij het ook terug verwachten.' Het is overigens een belevenis op dat eiland rond te lopen. Het straalt rust, ruimte en menselijkheid uit. Maar toch, het is geen thuis...

8 JURIDISCH KADER IN DE GEVANGENIS

Ook binnen de gevangensemuren gelden regels, zowel voor de gevangene als voor de medewerkers in de gevangenis. Hieronder ga ik daar kort op in.

Gevangenen krijgen te maken met huisregels.¹⁹ Die bepalen de rechten en plichten. Er zijn diverse rechten. Het meest essentiële is wel het recht op bezoek (ten minste éénmaal per week) en telefoneren. Er is een dagelijks recht op luchten. Ook dit is een zeer essentieel recht. Zelfs een gevangene die disciplinair gestraft is en in volledige afzondering in een isoleercel moet verblijven, blijft recht houden op één uur dagelijks luchten. Dat vindt plaats in een luchtkooi, achter de isoleercel met muren voor en achter je en tralies boven je hoofd. Andere rechten zijn bijvoorbeeld lichamelijke oefening en sport, recreatie, bibliotheektoegang en geestelijke verzorging.

17 Zie www.dji.nl/feiten-en-cijfers/documenten/publicaties/2020/07/27/infographic-gevangeniswenz-2021.

18 Zie www.bastoyfengsel.no/English/.

19 Voor de Regeling model huisregels zie <https://wetten.overheid.nl/BWBR0009805/2019-10-04>; zie verder ook nog www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/straffen-en-maatregelen/vraag-en-antwoord/welke-rechten-heeft-een-gedetineerde.

Verder zijn er diverse ordemaatregelen waarbij de gevangene bijvoorbeeld uitgesloten wordt om deel te nemen aan activiteiten. De gevangene kan ook intern worden gestraft, bijvoorbeeld als hij betrokken is bij een vechtpartij. Een meerdaagse afkoelingsperiode in een isoleercel is dan het gevolg.

Mocht er volgens de gevangene iets niet kloppen in de dagelijkse gang van zaken in de gevangenis, dan kan hij gratis in beklag gaan bij de Commissie van Toezicht, een onafhankelijke instantie buiten het gevangenisstelsel.²⁰ Dit alles is een groot goed en waarborgt controle op een humane detentie, om het maar eens beleidsmatig te zeggen. Het is een gejuridiseerde menselijke maat, een geformaliseerde blijk van dat we gevangenen nog steeds erkennen als burgers met rechten. Het geeft een veilig gevoel. We doen het goed. Het moet nu eenmaal, maar het moet óók op een menselijke manier.

De gevangenismedewerkers hebben als ‘grondwet’ de Penitentiaire beginselenwet (Pbw).²¹ De Pbw ligt trouwens ook ten grondslag aan de huisregels. De Pbw bepaalt hoe directie en medewerkers in een gevangenis met gevangenen om moeten gaan. Als ik er één artikel uit mag lichten dat superbelangrijk is voor de menselijke maat, dan is het artikel 2 Pbw. Ik ga hieronder verder in op lid 3 en lid 2, in die volgorde.

Lid 3 van artikel 2 Pbw luidt als volgt:

‘Personen ten aanzien van wie de tenuitvoerlegging plaatsvindt van een vrijheidsstraf of vrijheidsbenemende maatregel worden aan geen andere beperkingen onderworpen dan die welke voor het doel van de vrijheidsbeneming of in het belang van de handhaving van de orde of de veiligheid in de inrichting noodzakelijk zijn.’

Men moet er dus voor zorgen dat de vrijheidsbeneming niet erger wordt dan die al is. Er mag met andere woorden geen extra leed worden toegevoegd aan de vrijheidsbeneming. Dit is een buitengewoon belangrijk voorschrift. De straf is de detentie en geen onse meer. Een gevangene die dus het meest vreselijke wat maar denkbaar is heeft gedaan en daarom zijn straf uitzit, moet precies zo bejegend worden als ieder ander die een gevangenisstraf ondergaat. Lid 3 moet niet alleen de rechten van een gevangene waarborgen, maar ook willekeur voorkomen. Als de penitentiair inrichtingswerker (PIW'er) – de bewaker op de afdeling waar de gevangene verblijft – op de een of andere wijze geen klik heeft met de gevangene, dan mag hij hem niet anders bejegenen dan alle anderen. Het is goed te beseffen dat gevangenen in een permanente afhankelijkheidspositie leven, 24 uur per dag, en dat weken, maanden en soms jaren achter elkaar. Dat is niet menselijk. Het is onnatuurlijk. Het is verarmend. Jesse Meijers bepleit in dit verband om het brein niet in de boeien te slaan. Zijn promotieonderzoek wees uit dat gevangenen al na slechts drie maanden

20 Zie www.commissievantoezicht.nl/; zie ook www.rsj.nl/rechtspraakprocedure.

21 Zie <https://wetten.overheid.nl/BWBR0009709/2021-01-01>.

impulsiever worden en moeite krijgen om zich te concentreren.²² Vergis u niet, het leven valt compleet stil in een bajes! Het levenstempo zakt terug tot slentersnelheid.

Alles moet worden gevraagd. Aan de buitenstaander leg ik het vaak zo uit: de gevangenis is het spiegelbeeld van de samenleving: wij mogen alles, tenzij het verboden is, in de gevangenis mag je niets, tenzij het uitdrukkelijk is toegestaan. Je raakt eraan gewend, maar het went nooit. Als gevangene weet je ook: als ik uit m'n slof schiet, dan wacht mij die vreselijke isoleercel. En daar heb je géén recht op bezoek en op die cel is ook géén televisie toegestaan.

Dan nu lid 2. Dat gaat over de toekomst en zegt het volgende:

‘Met handhaving van het karakter van de vrijheidsstraf of de vrijheidsbenemende maatregel wordt de tenuitvoerlegging hiervan zoveel mogelijk en afhankelijk van het gedrag van de betrokkene dienstbaar gemaakt aan de voorbereiding van de terugkeer in de maatschappij. Bij het verlenen van vrijheden aan gedetineerden wordt rekening gehouden met de veiligheid van de samenleving en de belangen van slachtoffers en nabestaanden.’

De bedoeling is dus dat de gevangene meer doet dan zijn straf uitzitten. Je zou kunnen zeggen dat er een inspanningsverplichting aan de gevangenis wordt opgelegd waaraan gevangenen een recht kunnen ontlene, namelijk het recht om geholpen te worden om na detentie drempelloos weer mee te kunnen doen in de vrije samenleving. Nou, dat is natuurlijk mooi gezegd, maar als we de statistieken ernaast leggen, zien we dat er nog wel wat werk aan de winkel is. 30% van de gevangenen die vandaag vrijkomen, zit binnen twee jaar opnieuw vast. En bijna 50% gaat binnen twee jaar weer in de fout (maar komt niet noodzakelijkerwijs in de gevangenis). In 2020 ging het om ruim 20.000 zogenaamde nazorgkandidaten.²³ Dat zijn voornamelijk mannen, want vrouwen vormen slechts 6% van de gevangenenpopulatie. Maar een simpel rekensommetje leert dat 6000 gevangenen die dit jaar vrijgelaten worden, binnen twee jaar weer terug zijn in de gevangenis. Dit heet recidive.²⁴ En bijna 10.000 gevangenen die dit jaar vrijkomen, lukt het kennelijk niet om zonder misdaad te leven. Dat vind ik niet misselijk en ook niet menselijk. Ik weiger te geloven dat het alleen maar komt door de gevangene. Dat hij niet gemotiveerd of te motiveren zou zijn voor een ‘normaal leven’ en criminaliteit ziet als een ‘way of life’. Ik wil ook niet de bal al te gemakkelijk leggen bij ‘het gevangeniswezen’. Bedenk dat 44% van de gevangenen maximaal één maand in de gevangenis zit, 73% van de gevangenen korter zit dan vier maanden en maar liefst 88% maximaal één jaar zit. Ik zei eerder al dat 60% van de gevangenen een psychische stoornis heeft, 50% kampt met verslaving en 45% licht verstandelijk beperkt is. Dan is er niet zo veel verbeeldingskracht

22 J. Meijers, *Do not restrain the prisoner's brain. Executive functions, self-regulation and the impoverished prison environment* (diss. Amsterdam VU), 2017.

23 Zie www.dji.nl/feiten-en-cijfers/documenten/publicaties/2021/02/09/uitstroom-2020; je kunt hier ook de aantallen per gemeente bekijken.

24 Beter gezegd: detentierecidive; algemene recidive betreft iemand die opnieuw een delict pleegt, maar niet in de gevangenis komt.

voor nodig om in te zien dat een ‘turn around’ van het oude leven niet zomaar even in detentie gefikst kan worden.

Hier komt voor mij een ander aspect van de menselijke maat om de hoek kijken: de verwachting die de samenleving heeft. ‘Ik hoop dat ie ervan geleerd heeft’, is een tweet die elke Nederlander met een duim zou liken, denk ik. Dat is even menselijk als naïef. Want de bajes kan in een paar maanden niet rechtzetten wat in jaren is scheefgegroeid. Dat is een onmenselijk hoge verwachting, niet reëel en daarom naïef. Tegelijk is het ook menselijk, omdat we het allemaal zo graag willen. Daar zit vast een groot eigenbelang achter, namelijk dat we ons veilig voelen en dat ons geen rottigheid overkomt. Maar die wensen zijn daarom niet minder belangrijk. En het zou zo mooi zijn als die wensen meer gebundeld zouden worden door ‘de overheid’. Ik denk dan niet alleen aan Justitie, maar ook aan gemeenten. Want die zijn en blijven uiteindelijk verantwoordelijk voor ‘hun burger’, ook als hij tijdelijk even niet thuis is. Het is daarom ook een goede ontwikkeling dat de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI), de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en Reclasering Nederland een bestuurlijk akkoord gesloten hebben.²⁵ Maar papier is geduldig. En mensen veranderen niet door akkoorden, maar door mensen die tijd *krijgen* om de ander écht verder te helpen. Een van de belangrijkste basisvoorwaarden voor gedragsverandering is ‘de klik’. Dat gaat om de menselijke maat. Twee mensen die elkaar niet kenden, moeten iets met elkaar ‘hebben’. En de helpende hand moet vooral ook *tijd* krijgen. Uit de literatuur is bekend dat de meest briljant uitgedachte projecten niet van de grond komen omdat het ontbreekt aan tijd. Want tijd is geld. Het gaat om een infrastructuur die de menselijke maat moet faciliteren. ‘De mens telt meer dan een euro’, zei een ondernemer eens die ons werk steunt. De vraag is niet eerst wat het kost, maar wat het ons waard is. En wat is het ons waard om juist lastige mensen te verlossen van hun last. Ik kan niet geloven dat criminaliteit gelukkig maakt. Natuurlijk, er zijn beroeps-criminelen. We zien ze dagelijks in de media. Maar dat is niet de penitentiaire werkelijkheid. De penitentiaire werkelijkheid gaat over ‘maatschappelijke brekebenen die voor de strafrechtelijke bijl gaan’, zei eens een bajesdominee op onze vrijwilligersdag.

9 DE COMPAGNIE

Ik wil tot slot graag met u wat ervaringen delen uit ons project De Compagnie. Die ervaringen hebben allemaal te maken met de menselijke maat.

In 2016 is De Compagnie (DC) gestart op een afdeling in de gevangenis van Krimpen aan den IJssel. Het doel is kort gezegd dat gevangenen met een werkplek de gevangenis verlaten. Het is dus een project van bajes naar baan. Deelnemers zijn gevangenen met een pittige gevangenisstraf. Ze kunnen instromen als ze nog ten

25 Zie https://vng.nl/sites/default/files/nieuws_attachments/2019/bestuurlijk_akkoord_re-integratie_ex-justitiabelen_definitief_met_handtekeningen_1_juli_2019.pdf.

minste een halfjaar moeten zitten en maximaal twee jaar. De media zouden zeggen: op DC zitten alleen maar zware criminelen. Maar zwaar betekent niet gewetenloos. En zwaar is ook niet zonder menselijkemaatgevoelens. Ik heb ervaren dat het tegendeel het geval is. Ze voelen haarfijn aan of je komt met oprechte interesse, of dat je komt omdat je een project draait en gewoon je werk doet. Ik heb gemerkt dat 'Top600-criminelen' er eigenlijk helemaal niet 'trots' op zijn om bij deze top te horen. Het maakt eerder ongelukkig. De Top600 is een lijst van 600 personen van de gemeente Amsterdam die de afgelopen jaren relatief veel *high-impact* delicten hebben gepleegd. Het gaat dan om overvallen, straatroven, woninginbraken, zware mishandeling, openlijke geweldpleging en moord/doodslag.²⁶ Dat is niet gering, maar ook niet hopeloos. Het bewijs zag ik op DC voor mijn ogen ontstaan.

Ik zet graag een aantal menselijkemaatfactoren op een rijtje. Een *nieuwe identiteit*: ze zijn gevangenen, maar in DC heten ze *compagnons*. Ze zijn ondernemer van hun eigen toekomst. *Eigenaarschap*: DC is niet ons project, maar hún kans op een nieuwe toekomst. Gevangenezorg Nederland faciliteert hen. Centraal staat Mijn Compagnieplan (MC), hun ondernemingsplan dat door de compagnons zelf is opgesteld. Uiteraard helpen wij hen daarbij, maar het is hun onderneming, om het zo maar te zeggen. *Vrijwilligers* over de vloer: van maandag tot en met donderdag is DC tot 21.30 uur geopend. Dat is uniek! Elke avond is er een aantal vrijwilligers. Ze zijn als maatje gekoppeld aan één compagnon. Maar intussen praten ze met iedereen. Als het lukt, zijn ze er al om half zes om mee te eten. Vrijwilligers gaan ook de serieuze gesprekken aan. Met hun compagnon nemen ze periodiek het MC door. Verder doen ze ook onze SOS-cursus.²⁷ Die gaat over delictverantwoordelijkheid en de impact van het delict op de slachtoffers en de samenleving, maar ook over de consequenties voor familie, kinderen en bekenden. Dit zijn pittige, maar uiterst zinvolle gesprekken. *Ondernemers*: een aantal malen per jaar zijn er op DC bijeenkomsten met ondernemers; daarna kunnen ze terugkomen voor een vervolgesprek met een compagnon. Alleen al hun komst naar en aandacht voor gevangenen werken enorm inspirerend. U moet weten dat gevangenen op de laatste plaats staan. Gevangenen staan onderaan op de zogenaamde ProfielAcceptatie-schaal van Startfoundation.²⁸ *Respect*: dit wordt breed ingevuld op DC. Bij de *gezamenlijke* maaltijd (bereid door de kookploeg van de week van compagnons) vraagt de compagnon aan het hoofd van de tafel 'een momentje stilte' voor hen die willen bidden voor de maaltijd; er wordt Nederlands gesproken; gasten worden begroet bij komst en vertrek; en iedereen wordt gerespecteerd als *mens*, ongeacht zijn delict, zijn levensovertuiging, afkomst of wat dan ook.

26 Zie www.amsterdam.nl/wonen-leefomgeving/veiligheid/top600/.

27 SOS staat voor Spreken Over Schuld, Slachtoffers en Samenleving. Het is een cursus van acht bijeenkomsten. Voor kortgestraften is er een variant van drie bijeenkomsten; zie verder www.gevangenezorg.nl/samen-werken-aan-herstel-bij-sos.

28 Zie www.startfoundation.nl/FbContent.ashx/pub_1000/downloads/v180716141723/Start%20Foundation%20-%20Profielacceptatie%20-%20Pimbaa%20onderzoek.pdf.

In de afgelopen jaren hebben we 124 compagnons mogen verwelkomen. 96 van hen zijn uitgestroomd, 67 naar werk. 19 compagnons hielden zich niet aan de regels en werden teruggeplaatst naar een reguliere afdeling. Bij de overige compagnons speelden andere dingen waardoor hun traject uiteindelijk niet als succesvol is te betitelen. In 2019 berekende Social Finance een maatschappelijk rendement van 220% voor DC. Dat betekent dat € 1 investeren de maatschappij € 3,20 aan kosten bespaart die samenhangen met criminaliteit. Het gaat dan bijvoorbeeld om kosten van uitgekeerde verzekeringsgelden aan slachtoffers en kosten van politie en justitie.²⁹

DC zou niet mogelijk zijn zonder een goede samenwerking met de gevangenis van Krimpen aan den IJssel. Dat geldt voor zowel het draagvlak op directieniveau als de open samenwerking op uitvoerend niveau met de PIW'ers. Een gevangenisafdeling vrijmaken voor een innovatief project waarvan geen voorbeelden zijn in Nederland, vraagt lef. Het vraagt geloof in de menselijke maat. Angeline van Dijk, destijds Directeur Gevangeniswezen, had dat geloof. En Peter Baaijens, destijds directeur van de gevangenis in Krimpen, wist dat geloof te vertalen naar goede werken. De ruim twintig vrijwillige medewerkers en vijf betaalde medewerkers van Gevangenzorg kregen allen dezelfde faciliteiten als de medewerkers van de gevangenis: een pasje, een pieper en een sleutel. Ze kregen zelfstandig en vrij entree in de gevangenis. Natuurlijk stuitte dit op vraagtekens en verzet. Maar het kan en het werkt.

Naast een wachtlijst voor compagnons, ontstond er langzamerhand ook een wachtlijst voor PIW'ers om op DC te werken. Het Social Finance-onderzoek liet zien dat ook PIW'ers hun werk met veel meer plezier deden. De menselijke maat werpt breed vruchten af.

Ik heb Peter Baaijens gevraagd naar wat DC nu eigenlijk oplevert voor een gevangenisdirecteur. Peter zit ruim veertig jaar in 'het vak'. Als bewaker stond hij tussen de gevangenen. Later werd hij directeur. Hij schrijft het volgende:

'Vanuit mijn perspectief heb ik verschillende keren bij jullie aangegeven, dat het concept "De Compagnie" zich voor mij afspeelde op de gebieden: re-integratie, leef- en werkklimaat en sociaal maatschappelijke verantwoordelijkheid. De re-integratie spreekt voor zich, want dit is een belangrijke opdracht die DJI vanuit het wettelijke kader moet uitvoeren, naast de primaire taak om de hechtenis of straf die de rechter heeft opgelegd ten uitvoer te brengen. Re-integratie vanuit de wet betekent volgens artikel 2 van de Penitentiaire beginselenwet "... de tenuitvoerlegging zoveel mogelijk en afhankelijk van het gedrag van de betrokkene dienstbaar gemaakt aan de voorbereiding van de terugkeer in de maatschappij". Binnen re-integratie valt het begrip: "herstel", waar DJI zich de laatste jaren mee bezig houdt en wat dus prominent op de agenda van inrichtingen moet staan. De Compagnie heeft het herstel volgens mij als kernbegrip in de hele opzet en voldoet hiermee aan alle niveaus van herstel (persoonlijk, naar het slachtoffer, de samenleving en de sociale context). Het leef- en werkklimaat is voorwaardenscheppend om zowel de re-integratie als een veilig en ongestoord verloop van de detentie te kunnen realiseren.

29 Zie voor het rapport www.gevangenzorg.nl/publicaties-onderzoek.

Voor mij heeft dit ook alles te maken met de mensvisie die ik voor ogen heb. Het feit dat buitenstaanders De Compagnie aanmerken als een programma waar de mens centraal staat, zegt veel over wat De Compagnie voor DJI en dus de directeur kan betekenen. DJI heeft gekozen voor een persoonsgerichte benadering. Die is zeker te vinden in het concept van De Compagnie. De omstandigheden waarin gedetineerden kunnen werken aan hun terugkeer in de samenleving is bepalend voor de slagingskans van een succesvolle terugkeer. Het leef- en werkklimaat houdt dit volgens mij in. Voor de gedetineerden zorgt een goede en veilige leefomgeving voor rust, structuur en mogelijkheden voor ontwikkeling. Voor de medewerkers biedt een goed werkklimaat een optimale basis om vanuit een positieve sfeer maximaal in te zetten op begeleiding en bejegening. De sociaal maatschappelijke verantwoordelijkheid is te vatten onder het begrip: "een veilige samenleving". Als DJI hebben we ook de opdracht om risico's goed in beeld te krijgen, waarbij de persoon in kwestie en de samenleving in harmonie met elkaar kunnen functioneren. Dat dit nodig is, is wel gebleken uit de ernstige incidenten zoals met Michael P.³⁰ en anderen. Om risico's goed in beeld te kunnen krijgen, is kennis nodig van de persoon in kwestie. Te vaak zien we wenselijk gedrag, waarbij gedetineerden zich maximaal aanpassen aan het systeem, om zo een gemakkelijke detentie te kunnen doorlopen, waarbij de focus niet ligt op henzelf, maar op het systeem. In De Compagnie wordt echte interesse getoond in de gedetineerde, die vervolgens meer eigen verantwoordelijkheid heeft dan zijn kompanen op reguliere afdelingen. Hij kan zich niet verschuilen achter het systeem, maar moet aan de slag met de acties uit zijn eigen motivatie. Op die manier krijgen we een beter en meer werkelijk beeld van de persoon. Niet alleen worden risico's beter en reëler in beeld gebracht, er wordt ook gewerkt om de bestaande risico's, waaronder recidive verhogende risico's, te verkleinen of zelfs weg te nemen.'

Overigens was tijdens het schrijven van dit artikel nog niet duidelijk of DJI het concept van DC na een succesvolle pilotperiode³¹ structureel zal opnemen in het detentiebeleid. Inhoudelijk en financieel succes met een menselijke maat bij uitstek wordt niet als vanzelfsprekend omarmd.³²

30 Michael P. bracht tijdens zijn proefverlof eind september 2017 Anne Faber om het leven. Hij verbleef op dat moment in een forensische kliniek, aansluitend op een verblijf in de gevangenis. De Inspectie Justitie en Veiligheid en de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd hebben onderzoek gedaan naar het detentieverloop van Michael P. en de verleende zorg. Ze concludeerden dat procedures voor de overplaatsing en de wijze waarop hem vrijheden zijn verleend onvoldoende zorgvuldig zijn verlopen. Veiligheidsrisico's voor de samenleving zijn onvoldoende ingeschat. Zie voor dit onderzoek www.inspectie-jenv.nl/actueel/nieuws/2019/03/28/detentieverloop-michael-p.-risico%E2%80%99s-voor-maatschappij-onvoldoende-ingeschat.

31 Zie voor inhoudelijke en impactinformatie over De Compagnie <https://gevangenezorg.nl/wp-content/uploads/2021/04/Impactanalyse-De-Compagnie-MKBA-2019-2.pdf>.

32 Tijdens het redigeerproces werd bekend dat De Compagnie helaas niet werd gecontinueerd. Zie www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2021Z21039&did=2021D44811. Feitelijk gaat het om meer dan de menselijke maat. Het gaat om het principe van humanisering van detentie, de inspanning om de detentieschade te beperken en het manifest maken van een constructieve wisselwerking tussen gevangenis en samenleving. In dit verband denk ik aan *de ideale gevangenis*. Enigszins pretentius wellicht en ook ambivalent, maar tegelijk de intrigerende titel van een lezenswaardig boekje: K. van Weringh, *De ideale gevangenis*, Amsterdam: Bas Lubberhuizen 1993.

10 SLOTOPMERKINGEN

De menselijke maat in relatie tot de gevangenisstraf is een fascinerend onderwerp. Het gaat niet alleen over hen, maar ook over ons. Het schrijven van dit artikel dwong mij kanten op te denken waarmee ik niet dagelijks bezig ben. Ik denk daarbij aan de geschiedenis van de gevangenisstraf en de mensbeelden onder (de vergelding in) het strafrecht. Als ik daar één woord voor zou moeten opschrijven, is dat *humanisering*. De straffen zijn niet meer wreed. Vergelding is geen wraak. Gevangenisstraf wordt terughoudend opgelegd. Nederland kende in 2018 een detentieratio van 48 op 100.000 inwoners.³³

Toch ben ik niet helemaal gerustgesteld. Gevangenen zijn politiek populair. Voorstellen die de menselijke maat versterken, zullen weinig stemmen trekken. Het is denk ik een van de redenen waarom Nederland nog steeds vasthoudt aan de levenslange gevangenisstraf. Levenslang was tot voor kort levenslang tot de dood erop volgt. De executie stopte dus niet na twintig of dertig jaar, zoals in vele beschaafde en minder beschaafde landen het geval is. Europa heeft Nederland op de vingers getikt. Recent heeft de minister voor het eerst sinds lange tijd gratie verleend aan een levenslanggestrafte. Maar daar was wel de rechter voor nodig.³⁴ Het was niet de menselijke maat die de doorslag gaf. Het kan niet anders of de toekomst zal dit vroeg of laat gaan corrigeren. Met een beroep op de menselijke maat zal deze tergend langzame doodstraf ooit als niet humaan worden geschrapd uit het wetboek.

Waar ik verder heel benieuwd naar ben, is de toekomst van het gevangeniswezen in zijn algemeenheid. Corona heeft iedereen in Nederland geconfronteerd met de waarde van persoonlijke vrijheid. We hadden zelfs drie maanden een avondklok. De Leidse hoogleraar Jannemieke Ouwerkerk knoopte hierbij aan door te schrijven dat gevangenisstraf wel degelijk een straf is (en niet een gratis verblijf in een sterrenhotel). Verder breekt ze een lans voor de vervanging van korte vrijheidsstraffen door een alternatief buiten de gevangenis.³⁵ En waarom niet? Technisch gezien kan het. Corona heeft de digitale samenleving een behoorlijke impuls gegeven.³⁶ Thuisdetentie is prima te organiseren. Zo'n tien jaar geleden werd het plan tot thuisdetentie door de toenmalige staatssecretaris Teeven toch maar weer ingetrokken. Er was te veel kritiek.³⁷ De aanleiding was cellentekort en niet de menselijke maat,

33 Ter vergelijking: Zweden 57 en Spanje 120.

34 Zie <https://nos.nl/artikel/2365539-levenslang-en-toch-op-vrije-voeten-minister-zit-met-gratie-verlenen-in-zijn-maag.html>; zie verder o.a. <https://forumlevenslang.nl/>; en zie de bijdrage van Wiene van Hattum in deze bundel.

35 Jannemieke Ouwerkerk in *Trouw* 28 april 2020, www.trouw.nl/opinie/leert-corona-ons-dat-gevangen-zitten-echt-een-straf-is~bd89d92c/?utm_source=link&utm_medium=app&utm_campaign=shared%20content&utm_content=free.

36 Net na de deadline van deze bijdrage verscheen nog een interessant artikel over een mogelijke impact van corona: www.nrc.nl/nieuws/2021/05/01/het-concept-gevangenis-komt-op-losse-schroeven-als-het-virus-blijft-a4042006.

37 Het ging om straffen tot maximaal drie maanden: www.nu.nl/binnenland/2449813/teeven-trekt-plannen-thuisdetentie-in.html.

bijvoorbeeld om mensen toch zo lang als mogelijk in hun natuurlijke omgeving te laten zijn. Overigens, druk op de celcapaciteit beleven we nu ook weer. In de afgelopen jaren zijn gevangenisstraf gesloten.

Een andere actuele ontwikkeling is de invoering van de Wet straffen en beschermen.³⁸ De wet kent drie lijnen: (1) straf is straf; (2) gedrag telt; en (3) re-integratie is belangrijk. De invoering van deze wet op 1 juli 2021 heeft de nodige kritiek gekregen.³⁹ Vanuit het perspectief van de menselijke maat zou het een stap terug betekenen. De vervroegde invrijheidstelling, ofwel: het eerder vrijkomen op het moment dat je twee derde van je straf hebt uitgezeten, wordt gemaximeerd op twee jaar. Dat was tien jaar. Krijg je 30 jaar gevangenisstraf opgelegd, dan zit je 28 jaar en niet 20 jaar. Zullen de rechters hier rekening mee gaan houden? We rekenen toch allemaal! Een andere wijziging is die van het verlov. 'Alleen als het verlov bijdraagt aan een *veilige* terugkeer naar de samenleving, komt een gedetineerde in aanmerking voor verlov. Bij het toekennen van dit zogeheten re-integratieverlov wordt ook gekeken naar het gedrag gedurende de gehele detentie, veiligheidsrisico's en slachtofferbelangen.⁴⁰ De cursivering van 'veilige' is van mijn hand. Tegenwoordig hebben we het niet meer over terugkeer in de samenleving, maar over *veilige* terugkeer in de samenleving. Daarin lijkt al besloten dat we iemand niet zomaar vertrouwen kunnen geven. Mensen die met het strafrecht in aanraking komen, zijn daarna min of meer permanent een risicofactor. Dat staat een onbevangen bejegening als gewoon medemens in de weg. En dat voelen gevangenen! Ik ben benieuwd hoe dit gaat uitwerken in de praktijk.

Ik loop doorgaans niet voorop om bij een versobering direct 'moord en brand' te schreeuwen. De impact van misdaad op slachtoffers en samenleving mogen we nooit onderschatten. Een simpele inbraak is voor een gezin ingrijpend. Waarom mijn huis? Toeval of ...? Wie was het eigenlijk? Kunnen we rustig gaan slapen vannacht? Dit nog even los van alle papieren rompslomp daarna. Denk daarnaast aan de georganiseerde, ondermijnende criminaliteit. Bovenwereld en onderwereld raken verweven met elkaar.⁴¹ Er zijn dan wel geen directe slachtoffers, maar het is betonrot in de structuur van de samenleving.

Een interessante ontwikkeling die ik hier ook graag nog wil noemen, is de beweging van herstelrecht. De inzet is om betrokkenen zelf te laten (mee)beslissen over wat er moet gebeuren na een delict of conflict.⁴² Dader en slachtoffer(s), oog in oog met elkaar. Even idealistisch als basaal. Uiteindelijk gaat het primair om een conflict tussen mensen, niet om een conflict tussen de overheid (via de officier van justitie) en een verdachte. De rol van de overheid moet in mijn optiek overigens leidend en

38 Zie voor een toelichting en de actuele stand van zaken www.dji.nl/justitiabelen/volwassenen-in-detentie/wet-straffen-en-beschermen.

39 Zie onder meer www.rsj.nl/actueel/nieuws/2021/04/15/pas-de-ministeriele-regelingen-over-re-integratieverlov-en-arbeid-voor-gedetineerden-aan.

40 Zie www.dji.nl/justitiabelen/volwassenen-in-detentie/wet-straffen-en-beschermen.

41 Zie www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/ondermijning/ondermijnende-criminaliteit.

42 Zie www.restorativejustice.nl/.

sturend blijven, onder meer om een gelijke positie van beide te borgen. Eind 2019 werd Jacques Claessen op initiatief van Restorative Justice Nederland aangesteld als bijzonder hoogleraar Herstelrecht aan Maastricht University. Deze ogenschijnlijk tegenstrijdige benaderingen – die van het strafrecht en van het herstelrecht – kunnen glans geven aan de verdergaande ontwikkeling van de menselijke maat in het strafrecht en het gevangeniswezen.

De menselijke maat. Het is typisch zo'n uitdrukking waar je direct een beeld bij krijgt. Net als bij 'de gulden middenweg'. In eerste instantie stond je er vrij fors in, maar na wat bezinning, een goed gesprek en een nachtje slapen gaan de scherpe kantjes er wat af. Salomo zou zeggen: 'Wees niet al te rechtvaardig, noch houd uzelf al te wijs.' Daarmee houdt het thema 'de menselijke maat en de gevangenisstraf' ook onszelf een spiegel voor: 'Mens, waar zit jij?'⁴³

43 Dit is de titel van een boek dat ik schreef over 25 jaar Gevangenzorg Nederland. Ik geef daarin rekenschap over waar ik zelf zit. Alle programma's van Gevangenzorg komen aan bod. In het tweede deel van het boek gaat een brede variëteit van 25 gastschrijvers in op columns van mij. Het boek is gratis te downloaden via <https://gevangenzorg.nl/wp-content/uploads/2021/04/Mens-waar-zit-je-Hans-Barendrecht-Gevangenzorg-Nederland-25-jaar-1.pdf>.